

SÜNDMUSED VELISEL, MÄRJAMAAL JA VIGALAS

HM 2165

1905. a tekkis tüli Vigala mõisniku ja Aitsamaa talu rentniku Mihkel Aitsami vahel. Mõisnik tahtis rentnikku välja tõsta, rentnik nõudis talu uue eluhoone ehituskulude (hoones tegutses Velise kihelkonnakooli abikool), vana eluhoone remondikulude, maaparanduskulude jm hüvitamist ning kaebas mõisniku mittenõustumise tõttu kohtusse. Aitsami väljatõstmine 22. juunil (kui kõik viljad olid maha külvatud) ebaõnnestus ja väljatõstjad aeti suure rahvahulga poolt minema. Jaanipäeval tuli mõisnik tagasi 17 kasaka ja kohtuvõimudega. Majakraam viidi Vigala vallamaja juurde ja loobiti kraavi. 14. jaanuaril 1906 põletati talu Bezobrasovi karistussalga poolt maha.

Aitsamaa peremees Mihkel naise Mari, õe Triino ja poeg Mikhliga 1905. a suvel

Foto Sillaste talumuuseum

Velise kooliõpetaja **Jaan (Ivan) Paulus** (1869-surmaaeg teadmata) oli Tartu ja "Volta" koosolekute saadik ning Velise sündmuste üldjuht, kes püüdis mässajaid suunata mõõdukamat joont hoidma. Mõisteti karistussalga poolt tagaselja surma. Sattus hiljem võimude kätte ning mõisteti 1908. a mõisate suurprotsessi ajal aastaks vangiroodu, süüdistatuna vallaaktide põletamises.

Nurtu kaupmees **Jüri Oviir** (1872-1957) oli varem olnud Tallinnas tehasetöölise. Karistussalgad põletasid maha tema maja, Oviir ise põgenes Ameerikasse, kust naastes oli 1917. a punaste võimuperioodil lühikest aega Velise vallavanem. Seejärel põgenes Siberisse, sealt naastes 1919. a vangistati lühikeseks ajaks.

Mihkel Aitsam (1876-1917) Pipra talust Päärdus oli samuti ülemaaliste rahvakoosolekute saadik. Kohtumõistmisel sai tema põhisüüks keisri piltide lõhkumine. Mõisteti kahel korral tagaselja surma. Põgenes Soome ja Rootsi, tagasi tulles mõisteti talle siiski 2,5 aastat vangistust. 1917. a läks enamlaste poolele ning hukkus rünnaku käigus Püssi mõisale.

Tartu aulakoosolekult tagasi jõudnud vastuhaku juhid tõid sõnumeid, et Rapla pool on mõisate põletamisega algust tehtud. Velisel esines kõnega ka Friedebert Tuglas. 14. detsembri õhtuks kutsuti kokku koosolek Velise kihelkonnakoolimajja. Pauluse rahumeelne kavatsus samm-sammult uut omavalitsust kavandama asuda mattus kirgede tormi ja peagi liikus esimene salk Jüri Oviiri juhtimisel Valgu mõisa poole. Teine salk Mihkel Aitsami (Pipra talust) ja Mihkel Palmi juhtimisel läks sulgema Manni viinamonopoli. Teisel päeval süüdati Velise, Jädivere, Kaelase ja Konuvere ning Märjamaa ümbruse mõisad. Rüüstati Velise ja Vigala vallamajad ning Märjamaa politseivalitsus. Kolmandal päeval liikus rüüstamiste laine edasi lääne poole ning 17. detsembril süüdati Koluvere loss. Sellega rahutused lõppesid. Mõisatest võetud vangid toimetati Velisele Ivan Pauluse juurde ülekuulamisele, misjärel viimane nad vabastas.

Vigala vallamaja

Velise lahingus mängis suurt rolli Vigalast pärit Mihkel Värbu, kes (nagu hiljem selgus) oli salapolitsei agent. Esmalt agiteeris ta 18. detsembril Vigala mehi Velisele appi minema ja õõ hakul soovitas valvepostid maha võtta. Selle tulemusel õnnestus sõduritel järgmise päeva varahommikul hiilida koolimaja naabrusesse ja tule alla jäi rohkem mehi. Eelmisel õhtul oli kirikukelli helistades koolimaja juurde abijõudu kutsutud. Õiguse koolimaja risttule alla võtta andis ründajate suunas tehtud üksiklask. Kohalike olude tundjatel õnnestus koolimaja tagauksest joosta jõe kalda varju ja sealt julgelt laiali hargneda. Lahingus hukkusid Mihkel Tanneberg, Jaan Kaimur, Jüri Veide ja Jüri Rooste Vigalast ning Kustas Seiler Veliselt. Järgmisel päeval surid haavadesse Mihkel Värbu (kelle sõjavägi viis Märjamaa hospitali) ja Jüri Matsukse Vigalast. Raskesti haavatuid oli kaheksa meest.

Velise koolimaja

30. detsembril saabus Velisele Ferseni sajameheline väesalk, kes hukkas seal kaasavõetud vangi Kustas Kõrsi Mõrastest ja lahkus kolme päeva pärast. 9. jaanuaril põletati mõisnik Rennenkampffi juhtimisel maha Mihkel Aitsami Pipra talu, tuleroaks langes ümbruskonnas veel viis eluaset. Jätkusid vangistamised, väiksemad soldatite rühmad otsisid taludest võimule vastu-hakkajaid. 11. jaanuaril jõudis Velisele kindral Bezobrasovi väesalk. Välikohtu korras lasti maha Jaan Kochtitski, Hans Jeaser, Kustas Valdek ja Hans Lansberg. Ihunuhtluse said 14 isikut. Edasi liiguti Vana-Vigalasse, seal toimus kohtupidamine 14. jaanuaril. Mahalaskmisele määrati Bernhard Laipmann, Madis Lensmann ja Anton Kolumbus, vitsu sai kokku 61 isikut. Kohtumõistmine Märjamaal toimus 25. jaanuaril. Surma mõisteti Tõnis Ervin, Jaan Polder ja Jüri Künnapas, lisaks tagaselja veel kaheksa meest, teiste hulgas Jaan Teemant ja Konstantin Päts. Ihunuhtluse sai ligi 70 isikut.

Karistussalklased Kukema kõrtsi ees. Foto TLM F 10071:5

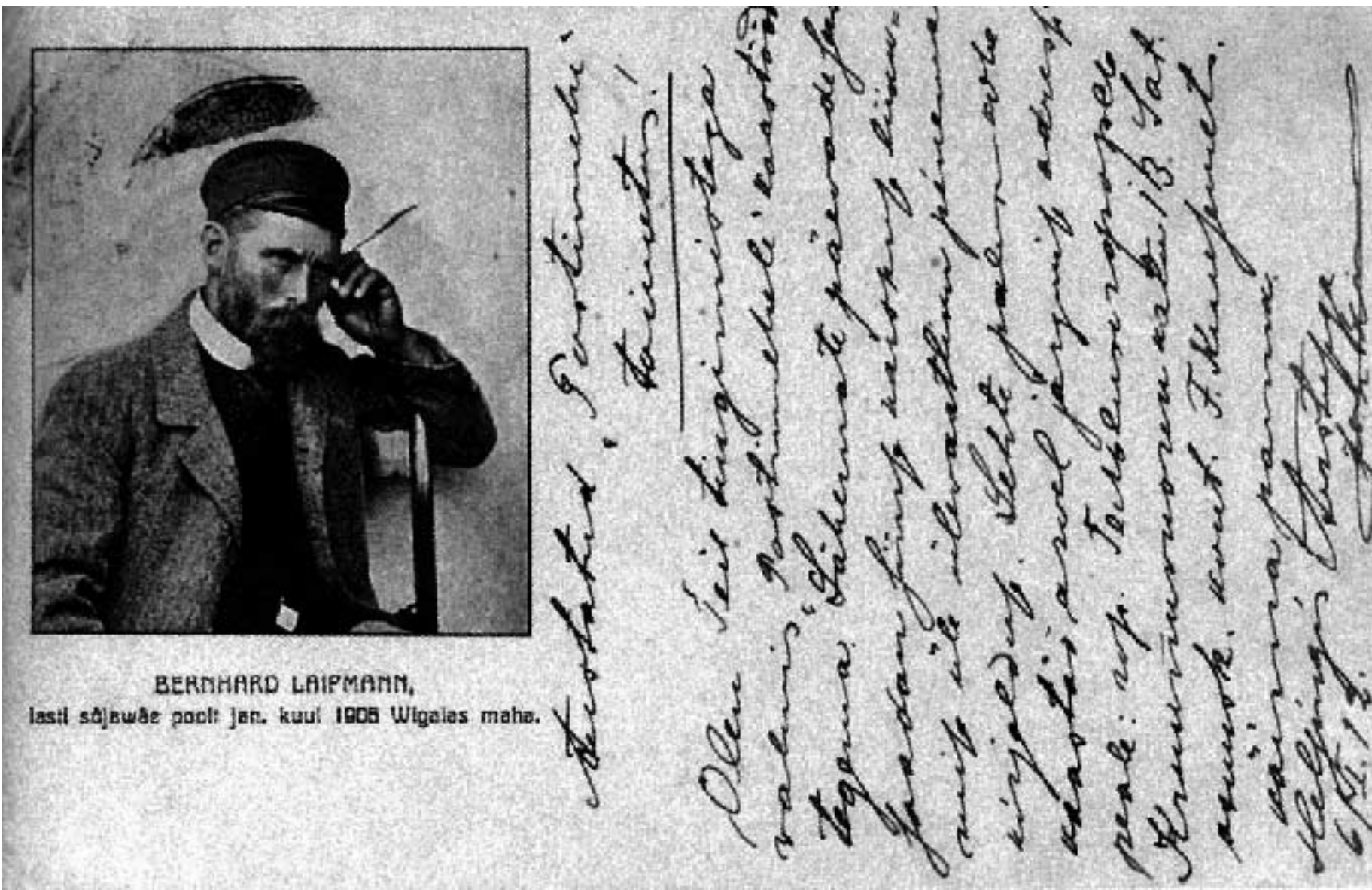
Haimre mõisa Sulu karjamõis süüdati, kuid mõisarahval õnnestus see kustutada, järel-süütamiseks sinna tagasi ei pöördunud. Hilisemal perioodil on peahoone olnud elumajaks.

Päärdu mõisa rüüstamist takistas jõugujuht Mihkel Aitsam - mõis kuulus eestlasele Lüdigile. Ise-seisvumise järgselt rajati sinna kool, mis töötas 1972. aastani. Käesoleval ajal on mõis eraomanduses.

Rumba mõisas peatuti teel Võhma-Vanamõisa. Eestlasest mõisaomanik Tomberg kostitas mehi ja andis 25 rubla taskurahaks, mille eest kirjutati talle kviitung allkirjaga "Vabaduse selts". Mõisakompleks on eravalduses.

Araste külas Paiba talus sündinud **Bernhard Laipmann** oli Vigala talurentnik ja maalikunstnik Ants Laikmaa vend. Sai hea hariduse, oli kohaliku seltsitegevuse hing ja koostas 1905. aastal talumeeste märgukirja Vigala mõisnikule. Oli Mark Soosaare filmi "Jõulud Vigalas" (1980) keskne tegelane. Kohaliku muusikaseltsi poolt valitud Vigala valla saadikuna osales rahvaesindajate koosolekul Tartus. See sai tema süüks surmaotsuse määramisel, lisaks rahva ässitamine parun Üxküllile vastu. Filmis esile toodud stseen "Mina ennast peksta ei lase, lasku või maha" dokumentide järgi siiski tegelikkusele ei vasta. Surmaotsus määrati Laipmannile kohe. 1933. aastal püstitati talle Haapsallu Väikese Viigi kaldale Roman Haavamägi kujundatud monument.

Mihkel Aitsam sündis Aitsamaa talus 1877. aastal, oli 1905. a sündmustega seotud ja kandis selle eest lühikest aega vanglakaristust. Kirjatööga tegeles kogu elu: kogus Jakob Hurdale Vigala kandist rahvaluulet, oli ajalehtede kaastöölise ning aastatel 1919-1940 Päevalehe toimetaja. Selle kõrvalt avaldas mitmeid Vigala piirkonna ajalugu käsitlevaid teoseid - neist olulisim "Vigala kihelkonna ajalugu" (2006) - ning mitu ajaloolist romaani (sh ajalehes järjejuttudena ilmunud "Hiiru lossist Siberisse", "Eestimaa kuningas" ja "Hiislari tütar"). Tema esimene põhjalik uurimus 1905. a sündmustest Läänemaal ilmus juba 1937. aastal. Täiendatud käsikiri, mis sisaldas teavet kogu Eesti kohta, avaldati 2011. Aitsam suri 1953. aastal.

Viio Aitsami erakogu